

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

DOI 10.33930/ed.2019.5007.14(6)-7

УДК 1(091)(477)

ПОЛІТИЧНО-ФІЛОСОФСЬКА СКЛАДОВА ПОВЧАНЬ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО

THE POLITICAL AND PHILOSOPHICAL COMPONENT OF THE SERMONS OF ANTHONY RADIVILOVSKY

В.В. Співак

Актуальність теми дослідження. Актуальність тематики розвідки обумовлена вагомістю епохи бароко для процесу становлення української національної самосвідомості та духовної культури. Якнайбільше це стосується морально-етичних та політико-філософських ідей мислителів XVII ст. Тож потреба вивчення спадщини українських авторів цієї великої епохи не викликає сумнівів.

Постановка проблеми. Політико-філософські ідеї в творчості мислителів XVII ст. проявлялись у вигляді звеличення мудрого правління християнського володаря, нарікання на моральне падіння влади, розбору негативних та позитивних рис, властивих правителям, моралістичних прикладів, розміркувань про належний порядок в суспільстві тощо. Тож згаданий аспект творчості українських барокових мислителів складає значну проблему, яка потребує дослідницького пера.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Визначена дослідницька проблематика вже розглядалася у багатьох

Urgency of the research. The urgency of the subject of intelligence is due to the weight of the Baroque era for the process of formation of Ukrainian national identity and spiritual culture. As far as it concerns the moral and ethical and political-philosophical ideas of thinkers of the XVII century. Therefore, the need to study the heritage of Ukrainian authors of this great epoch is beyond doubt.

Target setting. Political-philosophical ideas in the works of thinkers of the XVII century. manifested themselves in the form of the glorification of the wise rule of the Christian ruler, the reproach to the moral fall of power, the analysis of the negative and positive features inherent in the rulers, moral examples, the discourse on the proper order in society, and so on. Therefore, the mentioned aspect of the work of Ukrainian Baroque thinkers is a significant problem that requires a research pen.

Actual scientific researches and issues analysis. The identified research problem has already been addressed in many

працях вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як: Довга Л. М., Яковенко Н. М., Когут З. тощо. На матеріалах текстів Антонія Радивиловського вона вивчалась в попередніх розвідках автора цієї статті. Однак даний доробок потребує узагальнення зробленого в цьому дослідженні.

Постановка завдання.

Завданням статті є дослідження політико-філософських поглядів Антонія Радивиловського в контексті української духовної культури XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи політико-філософську тематику, проповідник використовує категорії, що належать до політичного світу Речі Посполитої, аплікуючи до них специфіку сучасного йому козацько-старшинського політичного устрою. До цього синтезу додаються образ московської царської влади, що служать для автора своєрідним образом православного правителя. Однак презентуючи свою лояльність до царя, Антоній Радивиловський не аналізує особливостей політичного буття московського двору та його підданих, тож цей символ навряд чи можна назвати взірцем для наслідування. Ця світоглядна особливість є характерною для українських церковних діячів епохи бароко, які проявляли зовнішню прихильність до царської влади і час від часу представляли її дипломатичні інтереси, але при цьому не прагнули запровадження російських порядків на власній території та обороняли окремішність Київської Митрополії.

Висновки. Зроблено висновок про синкретичність філософсько-політичного вчення Антонія

works of domestic and foreign scientists, such as: Long L.M., Yakovenko N.M., Kogut Z. and others like that. On materials of texts of Anthony Radivilovsky it was studied in previous investigations of the author of this article. However, this development requires a synthesis of this study.

The research objectives. The purpose of the article is to study the political and philosophical views of Anthony Radivilovsky in the context of the Ukrainian spiritual culture of the XVII century.

The statement of basic materials. Considering politico-philosophical subjects, the preacher uses the categories belonging to the political world of the Commonwealth, applying to them the specifics of the modern Cossack-Majesty's political system. Before this synthesis is added the image of the Moscow royal power, serving the author in a kind of Orthodox ruler. However, presenting his loyalty to the king, Antony Radivilovsky does not analyse the peculiarities of the political existence of the Moscow court and his subjects, and this symbol can hardly be called an example for imitation. The pseudospectral peculiarity is typical of Ukrainian Baroque ecclesiastics, who showed external affection for imperial power and from time to time represented its diplomatic interests, but did not seek the introduction of Russian order in their own territory and defended the separateness of the Kyiv Metropolis.

Conclusions. Conclusion is made about the syncretism of the philosophical and political doctrine

Радивиловського, в якому поєднуються образи та категорії політичного життя Русі-України, Речі Посполитої, Війська Запорізького та Московського царства. Виявляючи лояльність до образу монарха, як гаранта політичної стабільності, проповідник надає перевагу республіканським принципам політичного життя.

Ключові слова: українська філософія, політична філософія, філософія права, бароко, моральне вчення.

of Anthony Radivilovsky, which combines the images and categories of political life of Rus-Ukraine, the Commonwealth, the Zaporozhian Army, and the Moscow kingdom. Expressing loyalty to the image of the monarch, as a guarantor of political stability, the preacher prefers republican principles of political life.

Keywords: Ukrainian philosophy, political philosophy, philosophy of law, baroque, moral doctrine.

Актуальність теми. Друга половина XVII століття в Україні відзначилася бурхливими суспільно-політичними струмами, які викликали зміни в соціальній структурі суспільства й політичній сфері та справили вплив і на духовне життя. В останньому провідну роль відігравала церква на чолі з плеядою інтелектуалів, вихованих “могилянськими” реформами: Інокентієм Гізелем, Лазарем Барановичем, Іоаникієм Галятовським, Антонієм Радивиловським та ін.

Їх тексти представлені полемічними творами, трактатами з морального богослов'я для священників, віршами та проповідями, що покликані дати уявлення про істини віри, християнську мораль, прославити справи “відомих” людей, дати відповідь на критику з боку іноконфесійних конкурентів тощо.

Постановка проблеми. Але разом з основною метою під час створення свого “продукту” автори свідомо чи несвідомо виявляли певну політичну заангажованість, висловлюючи прямо чи опосередковано ідеї, що стосуються уявлень про владу, державу, право та політичний устрій суспільства, що відносяться до сфери політичної та правової філософії. Такі ідеї проявлялись у вигляді похвали за мудре правління, жалкування про сучасні “оплакані часи”, розбору “гріхів і цнот”, властивих носіям влади, моральних історій-прикладів, спеціальних міркувань про належний порядок та інших, інколи доволі несподіваних формах. Тож згаданий аспект творчості українських барокових мислителів складає значну проблему.

Постановка завдання. Спроба визначити природу такої строкатості та суті, що криється за нею, є завданням цієї розвідки. Джерелами дослідження обрано проповіді Антонія Радивиловського, який є знаковою особою своєї епохи та здатен репрезентувати політико-філософське вчення представників церковної інтелектуальної еліти епохи бароко. При цьому планується звернути увагу на політичний порядок, з яким себе ідентифікує проповідник, що дозволяє виявити прихильність автора до тих чи інших політико-правових ідей. Таке дослідження може доповнити наші уявлення про ідейний арсенал політичної та правової філософії українських мислителів епохи бароко [10].

Аналіз останніх досліджень з теми. Ця проблематика вже розглядалася у багатьох працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як: Довга Л. М. [3], Яковенко Н. М. [11], Когут З. [4] тощо. Названі дослідники звертали увагу на деякі особливості політико-правової ідентичності української політичної та інтелектуальної еліти 2 пол. XVII ст. На матеріалах проповідей Антонія Радивиловського вона розглядалась у публікаціях автора цієї статті [9, 10]. Однак дані дослідження потребують узагальнення, що й було зроблено в цій розвідці.

Виклад основного матеріалу. Загальна політико-філософська теорія у творчості українських церковних мислителів епохи бароко, природно, спирається на церковну доктрину, що синтезувала в собі доробок Отців Церкви та деякі ідеї Античності. Крім цього, також трапляються репліки ідей, запозичених з праць світських авторів епохи Відродження (зокрема Гуго Гроція, Еразма Ротердамського та ін.).

При цьому церковні інтелектуали виявляють доволі строкаті політичні погляди орієнтації, які являють собою конгломерат різноманітних ідей, часто суперечливих та навіть взаємовиключних, що поєднують у собі елементи традиційної політичної культури Речі Посполитої, руського та литовського права з політико-правовими уявленнями козацької старшини й апеляціями до московської “самовладної стабільності”.

Останні є характерними для церковних ієрархів, що може трактуватися як загальний настрій духовенства стосовно московського царя, що “видавався їм гарантом спокою та стабільності, на відміну від розбурханої міжусобицями старшинської еліти” [12, с. 434], оскільки данина тогочасній традиції письменства, що передбачала

висловлення лояльності до вищої політичної влади та патронів-спонсорів, яка зі змінами у суспільно-політичній ситуації почала переноситися з короля та магнатів на царя й гетьманів.

Тож формулу, вміщену Антонієм Радивиловським на початку друкованого “Вінця Христова” 1688 року, яка характеризує московських царів Івана і Петра Олексійовичів та царівну Софію як “Пресвѣтлѣших(ъ) Державнѣйших(ъ) и Благочестивѣйших(ъ) Великих(ъ) Г(осу)д(а)рей н(а)ших(ъ) Ц(а)рей й Великихъ Кн(я)зєй...” [5, арк. 2], а самого автора як: “Вашего Ц(а)р(с)каго Пресвѣтлаго Величества Всегдашній Б(о)гомалець, нижайшій раб(ъ) й по(д)ножіє, Недостойный ...” [5, арк. 11], можна вважати не стільки проявом “безумовної відданості підданого”, скільки дотриманням письменського етикету стосовно осіб, що являють собою символ вищої державної влади. На користь цього припущення свідчить повторення тут проповідником загальноприйнятої дипломатичної формули звертання до царя, що перекочувала у збірку церковних проповідей з суспільно-політичного дискурсу [9].

Далі Антоній Радивиловський традиційно наділяє царську родину всіма християнськими цнотами, головною з яких є захист православ'я – “...понеже Вѣру с(вя)тую Православнокафолическую в(ъ) Г(осу)д(а)р(с)твахъ своихъ распространяете, й повсюду туюж де защищаете, Монастырѣ же й Храмы с(вя)тыхъ Б(о)жеихъ Ц(е)рквей созидаете й украшаете; а безчисленныхъ в(ъ) нуждѣ бѣдствующихъ яко Братію Х(ристо)ву, не токмо в(ъ) свои(хъ) Г(осу)дарства(хъ), но й в(ъ) далечайши(хъ), прем(и)л(ос)тиво вспоминаете й ущедряете” [5, арк. 12]. Як відомо, саме “православність” московського царя була однією з причин проявів симпатій до нього з боку українського духовенства, а акцент на захисті віри та церкви як місії російських царів був характерний для всіх церковних інтелектуалів 2 пол. XVII ст. [12, с. 434–435].

Крім цього, церковні ієрархи прагнули знайти в особі царя: покровителя, спонсора й захисника від інтриг конкурентів, на що розраховує у своїй посвяті й Антоній Радивиловський – “аз недостойный ділатель, сице й сей трудъ мой, под покровеніємъ Вашего Царскаго Пресветлаго Величества, моглъ сохранєнь быти отъ всякихъ злословій безбідне, й да с нимъ не убоюся зла, яко Ваше Царское Пресвѣтлое Величество Прєблагіи мои защитници єсте” [5, арк. 16].

Усі вищезгадані репліки, що висловлюють демонстративну лояльність до царської влади, є цілком природними з точки зору традиційної позиції православної церкви щодо держави, відповідно до формули – “немає влади не від Бога” (Рим. 13, 1). Тож церква постійно шукала підтримки та лояльності з боку держави, хоча, з іншого боку, кожен церковнослужитель був відданий більше “небесній вітчизні”, ніж земному володарю. Так, у своїх рукописах Радивилівський наводить таке міркування – (завбачливо викреслене в друкованому варіанті “Вінця Христова” 1688 року) – “Что ест Црь? Что монарха? члкъ есть. а члкъ что? Есть тинь, сонъ” [6, с. 361], далі проповідник пише, що варто служити Богу, а не можновладцям.

Так само, як у 2 пол. XVII ст. церковні письменники одноголосно звеличували “царську величність”, раніше православна церква в Україні шукала підтримки королівської влади та магнатських родин. З прийняттям зверхності московської влади змінився лише об’єкт вшанування та формальне наповнення його вираження, самі ж засоби та суть такої апеляції залишаються в межах попередньої традиції церковного письменства (звеличення цнот володаря, його герба, діянь, прохання про патронаж). Тож вихваляння царських осіб навряд чи є виразом виключної прихильності до Москви чи до московських порядків, скоріше це є проявом бажання дотриматись етикету чи знайти міцний ґрунт під ногами та гарантії безпеки у неспокійні часи [10].

Крім “московського” орієнтуру, в текстах Радивилівського трапляється багато маркерів політичного життя Речі Посполитої. Так, проповідник описує суспільно-політичний устрій “граду земного”, що є калькою з річпосполитського світу, в якому формувався автор. Наприклад, звертаючись до суспільної моральної проблематики, Радивилівський згадує: “...станъ Ц(а)рскій, станъ Сенаторскій, станъ Воинскій, станъ Радецкій... сенаторъ на крѣслѣ сенаторскомъ сидячи, прагнетъ примноженъя староствъ, прагнетъ булавы Гетманской, Печати канцлѣрской, лѣски Маршалковской” [6, с. 123]; “...в(ъ) Речи посполитой, не вси єдиним ся здобя(тъ) титулом, але кто Воєводою, Каштеляномъ, кто Старостою, Скарбникомъ, по(д)скарбимъ” [7, с. 696]. Поданий тут перелік “урядів” містить такі, що невластиві ані Московському двору, ані Війську Запорізькому, але цілком “свої” як для автора, так і сучасників.

Антоній Радивилівський широко використовує у своїх повчаннях правові категорії Речі Посполитої, наприклад: “обваровал тое псалмиста страхом(ъ), нѣбы якою сеймовою конституцѣю, рекши...” [6, с. 336]. Саме ж право користується у проповідника високим авторитетом. Так, він висловлює ідею підпорядкування влади правовим нормам, що є характерним для уявлень Речі Посполитої – місто перебуває в цілісності – “кгда жителіе онаго будутъ послушными бурмистром(ъ), бурмистры зась правомъ” [6, с. 510].

Цікавим є те, що ці категорії, присутні в наведених уривках з рукописного “Вінця Христова”, пізніше були підчищені у друкованому “Вінці Христовому” 1688 року [5, арк. 36 зв.-37; арк. 116], що говорить про намагання автора зробити його більш “політкоректним”. Але, незважаючи на таку редакцію, політико-правові категорії Речі Посполитої продовжують рясніти і в друкованих збірках Антонія Радивилівського – “Незнаеть натура срожитися на Речъ Посполитую” [5, арк. 519 зв.]; “єдного разу учинили себѣ сеймъ” [5, арк. 541 зв.]; “поселства своего реляцію албо отнесенє чинилъ” [7, с. 1118].

Описуючи “царські” цноти (Антоній Радивилівський фактично не згадує “короля” та не вживає цю назву для позначення монарха), проповідник, наділяє особу монарха всіма належними християнськими чеснотами [5, арк. 12; 7, с. 274–275]. Проте такий “цар” володіє рисами, які характеризують його не як “московського самовладця”, а, скоріше, як монарха зі світу політико-правових уявлень Речі Посполитої [5, арк. 524 зв.; 6, с. 1419]. Так, проповідник змальовує просування особи по кар’єрній драбині на різні “уряды”, причому така кар’єра завершується обійманням “царського уряду”, що є більш характерним для порядків Речі Посполитої, ніж московського політичного життя: “нехай кто вси перейдет(ъ) уряды сего мѣра; ... нехай кто будет(ъ) на дворе Ц(а)рскомъ покоєвымъ, потымъ нехай будетъ Секретаромъ, потымъ нехай буде(ъ)т Маршалком(ъ), нехай будет(ъ) ротмистромъ, Полковникомъ, Гетманомъ, Сенаторомъ яким высокимъ; наостаток нехай зостанет й Царемъ... [6, с. 753–754]. У друкованому “Вінці” Антоній Радивилівський прямо пише про вибори народом особи на роль царя, князя або “старшинство” та бажані критерії вибору кандидата – “гды кого людъ посполитый избираетъ на якоє Царство, на Княженіє, албо на иншоє якоє старшинство, неповинни

усмотровати на позвірховную его уроды пієнкость, а ни на родовитость фамілії; але на цноты, на укладность пристойныхъ, обычаєвъ, на смиреніє, на побожность, на щодробливість й ласкавость. Тыи цноты оздобою суть Маєстату Царского, тыи цноты суть сохраненіємъ живота его” [7, с. 249]. Тож поняття “цар” у текстах Антонія Радивиловського, скоріше за все, є “московським” лише за формою, а не за змістом.

Щодо самого тлумачення поняття “Річ Посполита” (відома польська калька з латинського “республіка”), то цілком ймовірно для Антонія Радивиловського Річ Посполита є не тільки як Литовсько-Польська держава, а як синонім держави-суспільства взагалі. Він часто згадує “добро Речі Посполитої” як спільне благо чи громадське майно (як це зрозуміло з контексту), також використовує це поняття в тих місцях, де ця назва в загальновідомому сенсі є явно недоречною, наприклад, у повчанні, присвяченому святому князю Володиміру – “С(вя)тый великій... Владиміре // памятає(сь) на тоє, же... на(ді) добрый прикла(ді) Царя албо Князя нѣчого нема(шь) той же Речи Посполитой здоровшого, й пожитечнѣйшого...” [7, с. 249–250]. Тут, очевидно, під Річчю Посполитою мається на увазі держава як така, що говорить про прихильність до республіканських порядків взагалі, а не до політико-територіального утворення, що носило цю назву.

Політико-правові реалії Війська Запорізького також знайшли своє відображення в повчаннях Антонія Радивиловського. Проте вони значно менше представлені порівняно з річпосполитськими. Так, гетьмана Антоній Радивиловський у своїх повчаннях як самовладного володаря не згадує, надаючи йому роль військового лідера та риси християнина, властиві кожній людині високого стану. Цар та гетьман у переліку суспільної еліти, зазвичай, йдуть поруч із властивими їм спільними та відмінними цнотами: “Если естєсь Црь, памятайже на тоє, же ты Богъ для того на Пресвітломъ Царскомъ посадилъ Маєстате, абысь тыхъ котории тебе служатъ... многими опатроваль добродєйствы... //... Если естєсь Гетманъ, памятай же на тоє, абысь нічого без уваги и рады не чиниль... абы воинов своих доброчиностю до послушенства себе потягаль, абысь кривды в тягненю людемъ чинити недопушаль, абысь славу речи посполитой прекладалъ над славу свою власную, абысь справедливость заховаль...” [6, с. 1404–1405]. В інших випадках гетьман також йде

після царя, що може говорити про його підпорядковану роль у політичній свідомості Антонія Радивиловського.

Про особливий статус гетьмана в повчаннях проповідника могло б побіжно свідчити те, що він досить часто називає гетьманом Ісуса Христа, якого традиційно церква іменувала Царем Небесним. Так, у рукописному “Вінці Христовому” Радивиловський називає Христа гетьманом [6, с. 144], замінивши у друкованому варіанті на Царя [5, арк. 46]. В іншому місці проповідник називає Христа одночасно Царем та Гетьманом – “Христос Спситель ... Црь над Царями, такъ Гетманъ над Гетманы” [6, с. 1303]. Оскільки земний цар мав бути образом Царя Небесного, то у випадку порівнянням Христа й гетьмана цей “Imago Dei” міг б переноситися й на останнього, разом із наданням відповідного статусу земного володаря, влада якого священна [9].

Проте слід зауважити, що ці порівняння не є чимось унікальним як в українській традиції того часу, так і поза нею. Порівняння Христа та гетьмана є характерним й для інших церковним мислителів 2 пол. XVII ст. Так, зокрема, гетьманом називає Христа Іоанікій Галятовський – “Есть Христось, гетманомъ валечнымъ” [2, с. 119]. Таке порівняння Христа з воєначальником (у тогочасній українській традиції – гетьманом) є характерним для образу “Церкви воюючої” та є давньою традицією християнського письменства. Тож, зважаючи на те, що Христос був взірцем для кожного християнина, який мав “ревновати” йому у цнотах, питання про можливий особливий статус Гетьмана стосовно царської влади у системі політико-філософської складової повчань Антонія Радивиловського залишається відкритим [10].

З інших маркерів суспільно-політичного життя гетьманської України присутній перелік “урядів” Війська Запорізького: “припомните собі... Гетмановъ, Полковниковъ, Сотниковъ, Асауловъ, й иншихъ... Запорожцовъ...” [8, с. 39]. Також проповідник неодноразово описує ради воїнів з різних питань [7, с. 59], що є характерним для козацької спільноти. Втім під опис “рицарського кола” підпадає й феномен сеймиків та сеймів Речі Посполитої.

Цікавим у політико-філософській складовій повчань Антонія Радивиловського є факт змішування проповідником в одному місці політико-правових категорій різних політичних порядків, особливо під час опису суспільної еліти: – “мыслити бовімъ быти [в речі Посполитой Княземъ, Сенаторомъ, Старостою, на дворі Царском

быти Маршалком, Канцліром, Каштеляном... мыслити быти в(ъ) Войску Гетманомъ, Полковникомъ... Сотникомъ, Обознымъ, Писаромъ..., а заж то не золотая мысль?...” [6, с. 201] (у друкованому “Вінці Христовому” цей перелік відсутній [5, арк. 65]); “Князі, Воєводи, Сенаторове, Гетманове, поборцы, Старостове, й прочая” [6, с. 567]; “пойзришь в станъ Црскій, Сенаторскій, Княжій, Воєводскій, пойзришь в станы Рыцерскіє, яко то в станъ Гетманскій, Полковницкій, Судейскій” [6, с. 202]; “учинять его Паномъ великімъ, учинят его Боляриномъ, Каштеляномъ, воєводою, Гетманомъ, полковникомъ; учинять его вѣйтом, бурмистром, райцею, лавником и прочая...” [6, с. 677]; “въ дворахъ Царскихъ, сенаторскихъ // княжихъ, болярскихъ, Гетманскихъ, Полковничихъ й иныхъ, навѣтъ в домахъ войтовскихъ, бурмистровскихъ, рѣдѣцкихъ...” [6, с. 1117–1118].

Тут ми бачимо перелік “значних урядів” Речі Посполитої, Війська Запорізького та Московського царства. Таке змішування категорій “старого” та “нового” політичних порядків говорить про властиву всій бароковій культурі “еклектичність” політичного світогляду Антонія Радивиловського, що була характерною й для інших його сучасників [11, с. 371–398]. Природою такої еклектики можна вважати: ментальні особливості автора, що інтелектуально сформувався ще до козацької революції під впливом “могилянського оновлення”; свідому чи несвідому корекцію політичних уявлень та образів, що їх передають залежно від кон’юнктури політичного життя; а також – особливу здатність світогляду “людини бароко” поєднувати в єдине ціле навіть непоєднане з нашої точки зору (що стосується і образів, і ідей).

Висновки. Отже, звертаючись до політичної тематики, проповідник користується близькими для себе й сучасників категоріями політико-правових уявлень Речі Посполитої, додаючи до них особливості нового козацько-старшинського політичного устрою. До цієї мішанини додаються апеляції до московського трону, що служать для проповідника ніби “символом” вищої влади православного монарха. Але висловлюючи свою лояльність до Москви, Антоній Радивиловський не заглиблюється в подробиці політичного життя царського двору та його підданих, тож символ залишається лише символом. Ця характеристика є типовою для українських ієрархів, які виявляли зовнішню лояльність до царської влади і навіть служили її дипломатичним інтересам, але мали явну

нехить до запровадження “московських порядків” на своїй території та обстоювали свою окремішність [1].

Порівняна меншість послань у проповідях Антонія Радивиловського на образи козацько-старшинського політичного життя та “неувага” до московських порядків свідчить про “річпосполитеськість” політичного світогляду проповідника, в якому нерозривно злилися політичні світи Русі та Речі Посполитої (як політичного ладу) з філософськими політико-правовими ідеалами республіканізму та уявленнями про громадянські свободи, що цілком відповідають тенденціям тогочасної політичної та правової філософії [9].

Список використаних джерел:

1. Броджі-Беркофф, Дж., 2010. ‘Мир з Богом чоловіку як система моральної філософії. В : Інокентій Гізель : вибрані твори’, Том 3 : *Дослідження та матеріали*, Київ – Львів : Свічадо, С. 103–132.
2. Галятовський, І., 1985. ‘Ключ розуміння’, Київ : Наукова думка, С. 53–238.
3. Довга, ЛМ., 2012. ‘Система цінностей в українській культурі XVII століття’, Київ – Львів : Свічадо.
4. Когут, З., 2004. ‘Коріння ідентичності’, Київ : Критика.
5. Радивиловський, А., 1688. ‘Вінець Христов’, Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври.
6. Радивиловський, А., 1671. ‘Вінець Христов : рукопис’, Т. 2, Київ : Пустинно-Миколаївський монастир.
7. Радивиловський, А., 1676. ‘Огородок’, Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври.
8. Радивилоский, А., 1894. ‘Слова часу войны’, Киев : Тип. имп. ун-та св. Владимира В. И. Завадского.
9. Співак, ВВ., 2017. ‘Політико-правові категорії як маркер ідентичності в спадщині Антонія Радивиловського’, *Науковий вісник Сіверщини, Серія : Право, № 2 (2)*, Чернігів, С. 43–53.
10. Співак, ВВ., 2015. ‘Політична ідентичність Антонія Радивиловського – між самовладдям та республіканізмом’, *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія : Філософія, Вип. 17*, Острог, С. 70–74.
11. Яковенко, Н., 2012. ‘Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст.’, Київ : Laurus.
12. Яковенко, НМ., 2006. ‘Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України’, Київ : Критика.

References:

1. Brodzhhi-Berkoff, Dzh., 2010. ‘Myr z Bohom choloviku yak systema moral'noyi filosofiyi. V : Inokentiy Gizel' : vybrani tvory (The World with

- God is a Man as a System of Moral Philosophy. In : Innocent Gaysel : Selected Works)', *Tom 3 : Doslidzhennya ta materialy*, Kyiv – L'viv : *Svichado*, S. 103–132.
2. Halyatovs'kyi, I., 1985. 'Klyuch rozumynnya (The Key to Understanding)', Kyiv : *Naukova dumka*, S. 53–238.
 3. Dovha, LM., 2012. 'Systema tsinnostey v ukrayins'kiy kul'turi XVII stolittya (The System of Values in the Ukrainian Culture of the XVII Century)', Kyiv – L'viv : *Svichado*.
 4. Kohut, Z., 2004. 'Korinnya identychnosti (The Roots of Identity)', Kyiv : *Krytyka*.
 5. Radyvylovs'kyi, A., 1688. 'Vinets' Khrystov (The Crown of Christ)', Kyiv : *Drukarnya Kyjevo-Pechers'koyi Lavry*.
 6. Radyvylovs'kyi, A., 1671. 'Vinets' Khrystov : rukopys (The Crown of Christ : a Manuscript)', *T. 2*, Kyiv : *Pustynno-Mykolayivs'kyi monastyr*.
 7. Radyvylovs'kyi, A., 1676. 'Ohorodok (Ogorodok)', Kyiv : *Drukarnya Kyjevo-Pechers'koyi Lavry*.
 8. Radivilovskiy, A., 1894. 'Slova chasu voyny (The Words of the Hour of War)', Kiyev : *Tip. imp. un-ta sv. Vladimira V. I. Zavadskogo*.
 9. Spivak, VV., 2017. 'Polityko-pravovi katehoriyi yak marker identychnosti v spadshchyni Antoniia Radyvylovs'koho (The Political and Legal Categories as a Marker of Identity in the Legacy of Anthony Radivilovsky)', *Naukovyy visnyk Sivershchyny, Seriya : Pravo, № 2 (2)*, Chernihiv, S. 43–53.
 10. Spivak, VV., 2015. 'Politychna identychnist' Antoniia Radyvylovs'koho – mizh samovladdiam ta respublikanizmom (The Political Identity of Anthony Radivilovsky – Between Autocracy and Republicanism)', *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya», Seriya : Filosofiya, Vyp. 17*, Ostroh, S. 70–74.
 11. Yakovenko, N., 2012. 'Dzerkala identychnosti. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI–XVIII st. (Mirrors of identity. Studies on the history of conception and ideas in Ukraine in the 16th-18th centuries)', Kyiv : *Laurus*.
 12. Yakovenko, NM., 2006. 'Narys istoriyi seredn'ovichnoyi ta rann'omodernoyi Ukrayiny (Essay on the History of Medieval and Early Modern Ukraine)', Kyiv : *Krytyka*.